

Beschouwingen naar aanleiding van Debt: The First 5,000 Years van David Graeber (2011), Titel Nederlandse Vertaling door Peter van Huizen en Wybrand Scheffer: Schuld, de eerste 5000 jaar (Uitgeverij Business Contact) (2012)

Johan Jol¹

“Maar, je moet je schulden toch terugbetalen!”²

“Dat men zijn schulden tijdig en volledig behoort te voldoen, dient uiteraard voorop te blijven staan, als ankerpunt van het burgerlijk recht en als essentieel beginsel van het vertrouwen in het handelsverkeer”³

Inleiding

Schuld is alom vertegenwoordigd in onze huidige maatschappij. We hebben met zijn allen door de jaren heen teveel geldschuld opgebouwd, de schuldenberg. Consumenten hebben (vooral hypothecaire) geldschuld, ondernemingen hebben schuld en ook soevereine staten hebben schuld. Deze geldschulden gaan ons allemaal raken⁴. David Graeber is een antropoloog en schreef het boek: “Schuld: de eerste 5000 jaar”. Volgens Graeber is hij de eerste die een boek schreef over de geschiedenis van schuld. Hij deed dit omdat hij de vraag wenste te beantwoorden waar eigenlijk het (moralistische) idee vandaan komt dat schuld terugbetaald moet worden. In deze bijdrage ga ik niet alleen in op het boek van Graeber⁵, maar ook op onderwerpen die in het boek aan de orde komen. Daarbij behandel ik de volgende onderwerpen: de mythe van ruilhandel, schuld en geld, Graeber’s visie op de verschillende vormen van relaties en verschillende vormen van schuld en Graeber’s oplossing voor het schuldenprobleem. Voordat ik aan de bespreking van zijn boek begin, maak ik een opmerking over antropologie als wetenschap. Ik sluit af met mijn beoordeling en wat suggesties voor het lezen van andere boeken over schuld.

Graeber als antropoloog

Antropologie wordt wel aldus omschreven:

“Antropologie (van het Griekse ‘anthrōpos’, mens) betekent letterlijk studie of wetenschap van de mens. Antropologen willen weten hoe mensen overal ter wereld door het aangaan van sociale relaties op heel verschillende manieren vorm en betekenis geven aan hun leefwerelden. Antropologisch onderzoek kenmerkt zich door een radicaal holistisch

¹ Johan Jol is als jurist in dienst bij ABN AMRO Bank N.V. Daarnaast treedt hij regelmatig op als opleider onder de naam Legal Houdini Academy. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

² Schuld, de eerste 5000 jaar David Graeber (verder: “Graeber”), p. 8

³ Zie G.H. Lankhorst in Schuldhulp, Schuldsanering en de Notaris in de bundel Insolventierecht in de notariële praktijk (2011), p. 19

⁴ Vrij naar: De schuldenberg; Hoe de wereldwijde schuldenlast ons allemaal gaat raken van Jaap van Duijn (2011), een prettig geschreven boek over de schuldenproblematiek. Ook toegankelijk voor de lezer die minder goed op de hoogte is van financiële zaken. Dankzij Van Duijn kwam ik ook op het spoor van de fraaie overzichtsrapporten van het McKinsey Global Institute over de schuldenlast. Conclusie: “Several major economies are likely to face imminent deleveraging. If history is any guide, it will be a lengthy and painful process”. En, zoals Van Duijn het ook beschrijft: “Nederland staat in het McKinsey –onderzoek op de derde plaats van schuldenlanden, ver boven de Verenigde Staten en ook ver boven Duitsland. Het Verenigd Koninkrijk voert de lijst aan, gevolgd door Japan, zie http://www.mckinsey.com/insights/mgi/research/financial_markets/debt_and_deleveraging_the_global_credit_bubble_up_date

⁵ Ik maakte daarbij gebruik zowel van de Engelse Kindle Edition van het boek als van de Nederlandse vertaling. Op verzoek van de redactie verwijs ik naar pagina’s van de Nederlandse hardcopy versie en niet naar de Engelstalige Kindle versie.

uitgangspunt: wat zijn/haar onderzoeksvraag ook mag zijn, de antropoloog zal altijd alle facetten van het menselijke bestaan in zijn/haar onderzoek proberen te betrekken”⁶.

Dus, het gaat hier om een radicale en holistische vorm van wetenschap. Vooral dat radicale is Graeber overigens op het lijf geschreven. Hij noemt zichzelf anarchist, is al jaren betrokken bij de antiglobaliseringsbeweging en ook bij de Occupy Wall Street beweging⁷. Een radicale en holistische aanpak kan overigens tot verrassende inzichten leiden. Gillian Tett, een van mijn favoriete journalisten van de Financial Times, is ooit opgeleid als antropoloog, en meent dat die achtergrond als antropoloog haar helpt als onafhankelijk journalist⁸.

De mythe van ruilhandel en schuld versus geld

Graeber concludeert in zijn boek dat het begrip schuld veel ouder is dan het begrip geld⁹. Lang voordat er geld bestond, verleenden mensen al krediet aan elkaar en was er dus een vorm van schuld. Graeber meent dan ook dat ten onrechte in veel economische literatuur wordt verondersteld dat er eerst ruilhandel bestond, dat men er vervolgens achter kwam dat dit wel heel lastig was en dat daarom geld werd uitgevonden en dat men tenslotte bedacht dat je geld schuldig kon blijven. Graeber meent dat het anders is gegaan: mensen gaven elkaar al van alles, in de veronderstelling dat ze dan op enig moment wel iets terug kregen, zonder dat er sprake was van een echt exact uitdrukken van de tegenprestatie. Pas op het moment dat men handel ging drijven met vreemden ontstond de echte ruilhandel omdat men de wederpartij niet vertrouwd (of, om met een oud Nederlands spreekwoord te spreken: boter bij de vis)¹⁰.

Schuld is dus ouder dan geld. Geld vertegenwoordigt doorgaans een schuld, te weten een schuld van degene die het geld uitgeeft. Graeber schrijft daarover: “Een munt is in feite een schuldbekentenis”¹¹ en even verder: “Het idee dat een goudstuk in werkelijkheid niet meer is dan een schuldbekentenis vraagt even wat hersengymnastiek, maar moet toch op waarheid berusten, omdat zelfs gouden en zilveren munten in het betalingsverkeer bijna nooit de waarde van het ongemunte metaal hebben gehad.”¹²

Geld is overigens niet altijd een schuld op degene die het uitgeeft. Een mooi voorbeeld is de zogenaamde Bitcoin die recentelijk heftig in het nieuws kwam. Bitcoins bestaan uitsluitend als virtueel geld. Naar huidige inzichten is er een absolute limiet voor het aantal Bitcoins dat in omloop kan komen van 21 miljoen¹³.

⁶ Vincent de Rooij, zie <http://www.antropologen.nl/component/content/article/320>

⁷ David Graeber, the Anti-Leader of Occupy Wall Street, door Drake Bennett, Bloomberg 26 Oktober, zie <http://www.businessweek.com/magazine/david-graeber-the-antileader-of-occupy-wall-street-10262011.html#p1>

⁸ En ik ben dat met haar eens, bijvoorbeeld getuige de manier waarop zij, in de lezing “Silence and Silos; The Problem of Fractured Thought in Finance, te vinden op <http://vimeo.com/17854712> de securitisatiecongressen in het hoogtepunt van de boom op een uiterst originele manier beschrijft. Tett schreef ook een korte recente over het boek van Graeber Debt: it's back to the future, Gillian Tett, FT September 9, 2011 te vinden op:

<http://www.ft.com/intl/cms/s/2/04e44606-d9a0-11e0-b16a-00144feabdc0.html#axzz21vOYWROo>. Tett is ook de auteur van het fraaie boek: Fool's gold, how the bold dream of a small tribe at J.P. Morgan was corrupted by Wall Street Greed and unleashed a catastrophe dat de geschiedenis van J.P. Morgan beschrijft.

⁹ Graeber, p. 48 en 49

¹⁰ Zie verwijzing naar Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren: http://www.dbnl.org/tekst/stoe002nede01_01/stoe002nede01_01_0327.php

¹¹ Graeber, p. 55.

¹² Graeber, p. 55

¹³ “Bitcoin is a digital, decentralized, partially anonymous currency, not backed by any government or other legal entity, and not redeemable for gold or other commodity. It relies on peer-to-peer networking and cryptography to maintain its integrity. vgl. Bitcoin: An Innovative Alternative Digital Currency Reuben Grinberg, te vinden op: <http://hstlj.org/wp-content/uploads/2011/12/8-Grinberg-159-208.pdf>. Zie verder ook Economist van 13 april 2013, de artikelen: Mining digital gold en Digital Currencies: A New Specie.

Ik veroorloof mij een uitstapje naar niet door Graeber behandeld aspect van geld, eenvoudigweg omdat ik mij bij lezing van zijn boek plotseling af vroeg wie nu eigenlijk schuldenaar van de Euro is. Munten en biljetten¹⁴ uitgegeven door een staat zijn schuld van een staat. Een staat kan daarnaast ook andere schulden hebben (bijvoorbeeld schulden uit onderhandse en/of obligatieleningen). Interessant is overigens dat bankbiljetten doorgaans niet de naam van het land dat ze uitgeeft vermelden, maar de centrale bank van het betreffende land, die ook veelal los van de staat zelf kan bepalen hoeveel bankbiljetten er worden uitgegeven.

Bij contante betaling van een schuld door de schuldenaar vindt er dus een wettelijke afgedwongen vervanging van de schuldenaar plaats. Bij chartale betaling in Nederlandse guldens in Nederland liep men tot de invoering van de Euro (in theorie) een kredietrisico op de Nederlandse staat. De Nederlandse chartale gulden was gangbaar geld (in de zin van art. 6:112 BW) en moest als wettig betaalmiddel in Nederland worden aanvaard. De oorspronkelijke schuldenaar werd dan dus vervangen door de Nederlandse Staat als schuldenaar.

Hoe zit dat eigenlijk sinds de overgang naar de Euro met de chartale Euro's? Art. 128 van de geconsolideerde versie van het verdrag betreffende de werking van de Europese Unie bepaalt dat lidstaten munten uitgeven in Euro's en voorts dat zowel de Europese Centrale Bank als Euro bankbiljetten uitgeven¹⁵. Euro muntgeld is kennelijk (en overigens ook als zodanig identificeerbaar) nog steeds een schuld van de betreffende EU lidstaat, waarbij de hoeveelheid van het uit te geven muntgeld door een Staat goedgekeurd wordt door de ECB¹⁶. De EU bankbiljetten¹⁷ dragen de naam van de ECB (en zijn voorzien van een handtekening van de President van de ECB) en lijken daarmee dus een schuld van de Europese Centrale Bank te zijn. Echter, volgens de website van de EU geeft de Europese Centrale Bank *geen* bankbiljetten uit, maar doen *alleen* de Centrale Banken van de lidstaten dat¹⁸. Je kunt - overigens met enige moeite - achterhalen welke Centrale Bank het betreffende Eurobiljet dat je in je handen hebt, heeft uitgegeven¹⁹. Het bestuur van de Europese Centrale Bank bepaalt overigens wat het (interne) aandeel van de Europese Centrale Bank is in de

¹⁴ Zie TC Burgerlijk Wetboek, 9^e druk (2011) bij art. 6:112 BW, punt 2, het chartale geld

¹⁵ Artikel 128 (oud artikel 106 VEG)

1. De Europese Centrale Bank heeft het alleenrecht machtiging te geven tot de uitgifte van bankbiljetten in euro binnen de Unie. De Europese Centrale Bank en de nationale centrale banken mogen bankbiljetten uitgeven. De door de Europese Centrale Bank en de nationale centrale banken uitgegeven bankbiljetten zijn de enige bankbiljetten die binnen de Unie de hoedanigheid van wettig betaalmiddel hebben.

2. De lidstaten kunnen munten in euro uitgeven, onder voorbehoud van goedkeuring van de Europese Centrale Bank met betrekking tot de omvang van de uitgifte. De Raad kan, op voorstel van de Commissie en na raadpleging van het Europees Parlement en de Europese Centrale Bank, maatregelen nemen om de nominale waarden en technische specificaties van alle voor circulatie bestemde munten te harmoniseren voor zover dit nodig is voor een goede circulatie van munten binnen de Unie, zie de geconsolideerde versie van het verdrag betreffende werking van de Europese unie, zoals opgenomen in Publicatieblad van de Europese Unie 30 maart 2010, Te vinden op: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0047:0200:nl:PDF>

¹⁶ Zie de betreffende besluiten per jaar van de ECB te vinden op:

<http://www.ecb.int/ecb/legal/1004/1018/html/index.en.html>

¹⁷ Zie over EU bankbiljetten ook nog art. 16 van de statuten van de ECB, te vinden op:

http://www.ecb.int/ecb/legal/pdf/c_08320100330nl_ecb_statute.pdf

¹⁸ "Legally, both the ECB and the central banks of the euro area countries have the right to issue euro banknotes. In practice, only the national central banks physically issue and withdraw euro banknotes (as well as coins). The ECB does not have a cash office and is not involved in any cash operations. As for euro coins, the legal issuers are the euro area countries. The European Commission coordinates all coin matters at euro area level. The ECB is responsible for overseeing the activities of the national central banks (NCBs) and for initiating further harmonisation of cash services within the euro area, while the NCBs are responsible for the functioning of their national cash-distribution systems. The NCBs put banknotes and coins into circulation via the banking system and, to a lesser extent, via the retail trade. The ECB cannot perform these operations as it does not have its own technical departments (distribution units, banknote processing units, vaults, etc.)"

<http://www.ecb.int/euro/intro/html/index.en.html>

¹⁹ Met dank aan mijn 17 jaar oude dochter Vera die munten en bankbiljetten uit landen verzamelt die mij – toen ik haar uitlegde dat je op een Euro bankbiljet niet kan zien welke lidstaat het Euro biljet heeft uitgegeven – kon vertellen dat zij daar heel wel in slaagde, zie <http://nl.wikipedia.org/wiki/Eurobankbiljetten>. Op de EU bankbiljetten staat een bepaalde code waar je in kan zien welke centrale bank van een lidstaat een biljet heeft uitgegeven, ja zelfs waar het biljet gedrukt is.

schuld die ontstaat door de uitgifte van de bankbiljetten en vervolgens wat het aandeel van de schuld van de lidstaten is²⁰.

Geld (daaronder begrepen de chartale Euro) is dus niets meer (of minder) dan een bijzondere vorm van schuld²¹.

Morele grondslagen van relaties

Graeber onderscheidt (in hoofdstuk 5 van zijn boek) drie morele principes waarop betrekkingen tussen mensen gebaseerd zijn, te weten: communisme, uitwisseling en hiërarchie.

Communisme wordt door hem omschreven aan de hand van het principe “van ieder naar vermogen, aan ieder op behoefte”²². Een moderne toepassing van het communistisch denken in de informatietechnologie is (aldus Graeber) freeware²³. Communisme is in de basisvorm volgens Graeber de grondslag van elke menselijke samenleving. Bij de basisvorm van communisme vindt er geen uitwisseling en wederkerigheid plaats, maar is er erkenning van onderlinge afhankelijkheid en daarmee van sociale vrede in de veronderstelling dat de onderlinge afhankelijkheid eeuwigdurend is. Bij de morele grondslag die Graeber aanduidt met uitwisseling, is er juist sprake van onafhankelijkheid en kan, nadat de uitwisseling heeft plaatsgevonden, het onderlinge contact op ieder moment worden opgezegd. Uitwisseling impliceert – voor wat betreft de onderlinge relatie – ook formele gelijkheid.

Bij het derde morele principe, hiërarchie, is een van de twee betrokken partijen nu juist superieur aan de ander. Hiërarchie kan – in theorie - ook wederkerigheid met zich meebrengen, maar hoeft dat helemaal niet. De grondslag van het principe hier moet gevonden worden in het precedent, de gewoonte²⁴.

Graeber stelt - wat mij betreft - overtuigend en aansprekend over de drie principes dat wij in ons eigen gedrag voortdurend tussen deze verschillende morele grondslagen laveren, of zoals hij het uitdrukt : “Schuiven tussen modaliteiten”. En: voor (onderhouden van) sommige relaties is geen geld nodig²⁵.

²⁰ Het besluit van de Europese Centrale Bank van 20 maart 2003 het volgende in de overweging 7:

“Eurobankbiljetten zijn wettig betaalmiddel in alle lidstaten die de euro als munt hebben, circuleren vrijelijk binnen het eurogebied, worden opnieuw uitgegeven door de leden van het Eurosysteem, en kunnen ook worden opgeslagen of gebruikt buiten het eurogebied. De verplichtingen voortvloeiend uit de uitgifte van het totale bedrag aan in omloop zijnde eurobankbiljetten dienen daarom volgens een objectief criterium aan de leden van het Eurosysteem te worden toegewezen. Een passend criterium is het aandeel van elke NCB in het volgestorte kapitaal van de ECB. Dit aandeel vloeit voort uit een evenredige toepassing op NCB's van de kapitaalverdeelsleutel zoals bedoeld in artikel 29.1 van de ESCB- statuten. Aangezien dit criterium niet van toepassing is op de ECB, stelt de Raad van bestuur het procentuele aandeel van door de ECB uit te geven eurobankbiljetten vast”

²¹ Voor wat betreft de Euro heb ik dus nog niet kunnen vaststellen welke partijen nu exact mijn debiteur zijn van de bankbiljetten die ik op zak heb. Is dat wellicht alleen de nationale centrale bank die het biljet uitgaf (onder de (impliciete) garantie van de betreffende overheid), of alle EU Nationale Centrale Banken van de lidstaten (onder impliciete overheidsgarantie) tezamen met de Europese Centrale Bank conform hun interne aandeel? Of is de Europese Centrale Bank omdat zij haar naam op het biljet laat zetten hoofdelijk (mede) aansprakelijk. Volgens Antonio Sáinz de Vicuña, General Counsel van ECB zijn alle lidstaten overigens ten opzichte van derden hoofdelijk aansprakelijk voor de Euro schuld, vgl. zijn artikel Institutional Theory of Money, nr 25 in het boek International Monetary and Financial Law, the Global Crisis (2009), p. 523

²² Graeber, p. 108

²³ Graeber, p. 110

²⁴ Graeber, p. 125 e.v.

²⁵ Vergelijk deze quote van Sandel, Michael J. in zijn mooie boek: What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets (p. 204): “And so, in the end, the question of markets is really a question about how we want to live together. Do we want a society where everything is up for sale? Or are there certain moral and civic goods that markets do not honor and money cannot buy?”

Verschillende vormen van schuld

Graeber onderscheidt niet alleen verschillende morele grondslagen voor (economische) relaties, maar hij maakt ook verschil tussen verschillende vormen van schuld, zoals : oerschuld²⁶, bloedschuld²⁷, vleeschschuld²⁸ en ereschuld²⁹. Voorts beschrijft hij wettelijke schulden en morele schulden. De wettelijke schuld is uiteindelijk te vergeven door de crediteur, bij een morele schuld is dat volgens hem niet altijd het geval³⁰. Voor de jurist is vooral het onderscheid tussen wettelijke commerciële schulden en wettelijke consumptieve schulden van belang³¹.

Een oplossing voor het schuldenprobleem

Graeber doet in zijn boek (bewust³²) slechts één concreet voorstel: Hij pleit voor een bijbels soort Jubileum voor bepaalde wettelijke schulden³³. Daarmee verwijst hij naar bijbelse wetten waarin alle niet commerciële schulden moesten worden vergeven in het sabbatjaar (dus steeds na zeven jaar)³⁴. Overigens waren deze bijbelse wetten op hun beurt weer geïnspireerd door Babylonische praktijken. Michael Hudson, economisch historicus, heeft daarvan al in 1999 een fraai overzicht gemaakt³⁵. De eerste twee koningen van wie wordt aangenomen dat ze aan een dergelijke praktijk meewerkten, waren die van het land Lagash³⁶ (resp. Enmetena en Uruinimgina)³⁷. In het voorstel van Graeber zou het nieuwe Jubilee alleen consumptieve schuld en internationale schuld moeten betreffen³⁸. Een echt heldere definitie van wat hij met termen “consumptieve schuld” en “internationale schuld” bedoelt, geeft hij overigens niet.

Eigen oordeel

²⁶ Zie hoofdstuk 3

²⁷ Ook wel: Lele, Graeber, p. 158

²⁸ Ook wel: Tiv, Graeber, p. 168

²⁹ Zie hoofdstuk 7

³⁰ “Anders dan morele schulden hebben wettelijke schulden nog andere unieke eigenschappen. Ze kunnen bijvoorbeeld vergeven worden, wat bij een morele schuld niet altijd mogelijk is.” Graeber, p. 139.

³¹ “Gesteld voor de mogelijkheid van een volledige sociale instorting kondigden Soemerische en later Babylonische koningen van tijd tot tijd een algemene amnestie af: een “schone lei” zoals de economisch historicus Michael Hudson dit noemt. Op grond van zulke decreten werd alle uitstaande consumptieve schuld doorgaans geannuleerd – commerciële schulden bleven onaangetast - , werd al het land aan de oorspronkelijke eigenaars teruggegeven en mochten alle schuldhorigen naar hun gezin terugkeren.” Graeber, p. 77 en 78. .

³² “In dit boek heb ik in hoofdzaak vermeden om concrete voorstellen te doen, maar ik wil er met één besluiten.” Graeber, p. 448.

³³ “Het komt me voor dat we al heel lang toe zijn aan een bijbels soort Jubileum dat zowel op de internationale schuld als op de consumptieve schuld een uitwerking zou hebben. Het zou niet alleen heilzaam zijn omdat het zoveel menselijk lijden zou wegnemen, maar ook omdat het een manier zou zijn om ons eraan te herinneren dat geld niet onbespreekbaar is, dat het betalen van je schulden niet het wezen van de moraal uitmaakt, dat al deze dingen door mensen zijn ingesteld en dat democratie, als deze iets betekent, het vermogen is om met elkaar tot overeenstemming te komen over een andere regeling van zaken.” Graeber, p. 448 en 449.

³⁴ “De bekendste van deze wetten in de Jubileumwet, , een wet die bepaalde dat alle schulden “in het sabbatjaar”(dus na zeven jaar) automatisch geannuleerd werden en dat alle personen die op grond van zulke schulden in schuldhorigheid waren geraakt daaruit vrijgelaten moesten worden.” Graeber, p. 94 en 95.

³⁵ Michael Hudson, The Lost Tradition of Biblical Debt Cancellations, beschikbaar via: <http://michael-hudson.com/wp-content/uploads/2010/03/HudsonLostTradition.pdf>

³⁶ Waar nu Irak ligt: <http://en.wikipedia.org/wiki/Lagash>

³⁷ “De tekst van Enmetena is wat details betreft een tikkeltje vaag, maar toen zijn opvolger Uruinimgina een halve eeuw later ten tijde van de nieuwjaarsviering van 2350 v.C. een algemene amnestie afkondigde, waren alle voorwaarden vastgelegd, en die zijn in lijn met wat voor dergelijke vormen van amnestie gebruikelijk zouden worden: niet alleen worden alle uitstaande leningen kwijtgescholden, maar alle vormen van onderworpenheid vanwege schulden worden beëindigd, ook als ze hun oorsprong vonden in het niet afbetalen van een schuld of boete. De enige uitzondering waren commerciële leningen.” Graeber, p. 249

³⁸ Zie citaat noot 33 hierboven

Het boek van Graeber bestrijkt (exclusief noten) 449 pagina's. Eerder geschreven recensies zijn veelal uiterst lovend³⁹. Persoonlijk vond ik zijn inzichten over de mythe van de ruilhandel en het begrip geld versus schuld zeer verhelderend. Voorts was ik getroffen door zijn gedachten over de morele grondslagen van relaties, waarbij hij tevens de relatieve waarde van geld uiteenzet. Nog een andere mij aansprekende gedachte: Helemaal vrij van slavernij zijn we ook in de Westerse samenleving wellicht nog steeds niet. Of, zoals Graeber het verwoordt: "De formele slavernij is afgeschaft, maar – zoals iedereen die van negen tot vijf werkt kan bevestigen – het idee dat je je vrijheid, tenminste tijdelijk, kunt afstaan is nog steeds van kracht⁴⁰. Hij heeft volgens mij een punt, alhoewel: je kunt toch nog altijd ontslag nemen en op andere wijze trachten in je levensonderhoud te voorzien?

Ik heb wel enige tijd (en twee verschillende versies van zijn boek, te weten: de Nederlandse en de Engelse) nodig gehad voordat ik zijn echte boodschap begreep die kort gezegd luidt: "Vergeef sommigen (een deel van) hun schulden". Ik meen dat die boodschap korter, meer toegankelijk en concreter verwoord had kunnen worden. Voor diegenen die een verkorte versie van het boek willen hebben: Op het internet is een groot aantal lezingen en interviews met hem te vinden⁴¹. Vooral de Authors@Google versie is een aanrader en geeft een prima inzicht in de standpunten van Graeber⁴². Een ander bezwaar dat ik tegen het boek heb, is dat hij de boodschap in zijn boek niet uitwerkt. Graeber schrijft dat we niet "allemaal" onze schulden hoeven te betalen maar geeft niet precies genoeg aan wie nu welke schuld wel of niet zou moeten betalen⁴³. Maar, ik doe hem vast tekort want dat is ook niet de taak van de antropoloog. Ik heb niet de pretentie dat morele oordeel te kunnen bepalen, maar wil wat aspecten belichten voor zover het gaat om - wat Graeber waarschijnlijk zou noemen - de wettelijke schulden van een ieder. Daarbij beperk ik me in beginsel tot Nederlands recht en maak ik onderscheid tussen de verschillende rechtssubjecten die schulden hebben: soevereine staten, rechtspersonen en natuurlijke personen.

Staatsschuld

Voor wat betreft schulden van soevereine staten bestaat er in het internationale recht het (nog juridisch nog niet geheel ontgonnen) terrein van "odious debt". Het gaat daarbij om een juridische verplichting van een soevereine staat die niet terugbetaald hoeft te worden⁴⁴. Denk daarbij aan: het door de bevelhebbers van een soevereine staat uitsluitend voor eigen gewin aangaan van leningen. De lening is niet aangegaan met instemming van de burgers van de Staat maar door de bevelhebbers, de opbrengst van de leningen wordt niet gebruikt ten behoeve van de burgers van de staat maar uitsluitend voor eigen gewin en de crediteur die de lening verstrekt is daarvan op de hoogte. Het eerste gebruik van het begrip odious debt schijnt te zijn gedaan in 1898 door de Verenigde Staten⁴⁵.

³⁹ Vergelijk bijvoorbeeld: "een briljant boek", NRC 12 februari 2012, Lof der Kwijtschelding, te vinden op: <http://www.nrc.nl/boeken/2012/02/13/lof-der-kwijtschelding/>, a fascinating book, Debt: it's back to the future, Gillian Tett, FT September 9, 2011,

<http://www.ft.com/intl/cms/s/2/04e44606-d9a0-11e0-b16a-00144feabdc0.html#axzz21vOYWROo>, zie ook (iets minder lovend) Anarchist Anthropology, Thomas Meaney, editor of The Utopian, doctoraal student Geschiedenis Columbia University in NYT 8 December 2011, te vinden op:

http://www.nytimes.com/2011/12/11/books/review/anarchist-anthropology.html?_r=2&ref=books

⁴⁰ Graeber, p. 242

⁴¹ Zie bijvoorbeeld de bronnen genoemd onder external links bij http://en.wikipedia.org/wiki/Debt:_The_First_5000_Years

⁴² YouTube Video van Google Authors, <http://www.youtube.com/watch?v=CZiINXhGDcs&feature=plcp>

⁴³ "We hoeven niet 'allemaal' onze schulden te betalen. Slechts sommigen van ons behoren dat te doen. Niets zou belangrijker zijn dan iedereen een schone lei te geven, met onze gevestigde moraal te breken en opnieuw te beginnen." Graeber, p. 449.

⁴⁴ "Odious debts' are understood as a legal institution which, by force of law, makes certain debts automatically null and void." Zie: Can Debts Be Odious and, thus, Be Void? Professor Christoph G. Paulus, International Corporate Rescue 2006, Volume 3, Issue 5, p. 299 e.v. Zie ook Philip Coggan, Paper Promises, Money, Debt and the New Order (2011), p. 195 en 196.

⁴⁵ Can Debts Be Odious and, thus, Be Void? Professor Christoph G. Paulus, International Corporate Rescue 2006, Volume 3, Issue 5, p. 300: " the term 'odious debt' in this respect, however, dates back to 1898 where it was cited by the United States of America."

Een voorbeeld van odious debt zijn de schulden die voor 1919 werden gemaakt door Costa Rica onder het dictatorschap van Frederico Tinoco voor hem persoonlijk⁴⁶. Recent is door Manolopoulos het argument opgeworpen dat een deel⁴⁷ van de Griekse staatsschuld beschouwd moet worden als odious debt⁴⁸. Kennelijk bestaat er staatsschuld die niet betaald zou hoeven te worden.

Zolang de staat zelf via haar centrale bankgeld kan drukken, wordt staatsschuld overigens veelal niet gezien als een probleem. Weliswaar kan het bijdrukken van geld tot geldontwaarding en dus inflatie in het betreffende land leiden, maar deze inflatie heeft dan als voordeel dat de schuld (uitgedrukt in goederen) in reële waarde afneemt (niet in nominale zin). Krugman is een bekende econoom die het bijdrukken van geld als een oplossing ziet voor de huidige crisis⁴⁹. Hij doet dat overigens in de veronderstelling dat landen niet teveel schuld hebben. Dat historisch gezien de staatsschuld in absolute zin alsmat toeneemt, is geen bezwaar omdat het gaat om de verhouding tussen de staatsschuld en het bruto nationaal product. Zolang het bruto nationaal product (tenminste) net zo hard stijgt als de staatsschuld, is er niets aan de hand. Alleen, dat veronderstelt dus wel dat op de lange termijn het bruto nationaal product altijd blijft stijgen. Het is maar de vraag of die veronderstelling juist is. De huidige crisis heeft sommige landen met schuld opgezadeld die – gemeten naar hun bruto nationaal product – volgens velen te omvangrijk is. De geschiedenis heeft volgens Reinhart en Rogoff ons geleerd dat indien landen een staatsschuld opbouwen van meer dan 90% van hun bruto nationaal product, dit ten koste gaat van de ontwikkeling van een land⁵⁰. Zou er misschien zoiets bestaan (c.q. gaan ontstaan) als een norm tegen overkreditering van overheden? Opvallend is overigens dat de huidige schuldenlast van een groot aantal landen de 90% norm overstijgt⁵¹. Zou het gevolg daarvan kunnen zijn dat het geld dat na het moment waarop deze limiet is bereikt, toch nog extra wordt geleend, beschouwd wordt als overkreditering? Is dat dan odious debt? Ik wijs op de internationale ontwikkelingen als vastgelegd in de UNCTAD Draft Principles on Promoting Responsible Sovereign Lending and Borrowing waarin is opgenomen dat leninggevers ook verantwoordelijke kredietbeslissingen moeten nemen indien zij aan overheden lenen maar dat daar tegenover staat de verplichting van overheden om juiste informatie aan de kredietverstrekker te geven⁵². De toekomst zal het leren.

⁴⁶ “These borrowing transactions, apparently intended for Tinoco's personal expenses and retirement, were not transactions of ‘an ordinary nature’ but ‘full of irregularities’”, Waibel (2011-05-04). Sovereign Defaults before International Courts and Tribunals (Cambridge Studies in International and Comparative Law) (Kindle Locations 4358-4359). Zie ook de voorbeelden genoemd door Philip Coggan, Paper Promises, Money, Debt and the New Order (2011), p. 195 en 196: Tsaar schulden en de schulden van China van voor 1949, alsmede meer recentelijk de schulden van Republic Congo veroorzaakt door Joseph Mobutu.

⁴⁷ “Whilst it is a stretch to define all or most of Greece's debt as ‘odious’, given that there were elections during the period the debt accrued (the military government was fiscally responsible, interestingly enough), there has to be some discussion of reform, at an international level as well as within nations, of the ability of governments of small economies to borrow vast quantities of hard currency (as in the case of Greece) or to become exposed to a similar scale of liabilities through their banking systems (as in the cases of Iceland and Ireland).”, Manolopoulos, Jason (2011-05-05). Greece's 'Odious' Debt: The Looting of the Hellenic Republic by the Euro, the Political Elite and the Investment Community (Kindle Locations 4834-4838). Anthem Press.

⁴⁸ “Given the corrupt nature of the Greek political class and the complicity of the European Union and German and French banks, one could argue that Greece's excessive borrowing falls under the category of ‘odious debt’ – a long-established concept used to define a national debt accrued by a government that was used for ends that did not benefit the nation.”, Manolopoulos, Jason (2011-05-05). Greece's 'Odious' Debt: The Looting of the Hellenic Republic by the Euro, the Political Elite and the Investment Community (Kindle Locations 4814-4817). Anthem Press.

⁴⁹ Zie Stop deze depressie nu, Paul Krugman (2012)

⁵⁰ Vergelijk Jaap van Duijn, de Schuldenberg (2011), in het bijzonder pag., 247 en volgende en Carmen M. Reinhart en Kenneth S. Rogoff, in this time is different (2009).

⁵¹ Om nog maar te zwijgen van de EU norm ingegeven norm van 60% van het bruto nationaal product. Zie <http://www.eudebtclock.org/> voor cijfers over de staatsschuld, veelal ruim boven de 90% bruto nationaal product; ook als app te verkrijgen; zie ook <http://www.usdebtclock.org/#> voor de USA versie

⁵² DRAFT PRINCIPLES ON PROMOTING RESPONSIBLE SOVEREIGN LENDING AND BORROWING UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT, zie in het bijzonder onder 4. 11 en 14. http://unctad.org/en/docs/gdsddf2011misc1_en.pdf

Mij is geen specifieke toepassing van dit beginsel voor Nederlandse staatsschuld bekend. Ik ontdekte alleen in de Nederlandse historie het voorbeeld van Napoleon die op 9 juli 1810, nadat hij Nederland had veroverd, besloot slechts een gedeelte van de rente over de staatsschuld van Nederland te gaan betalen (tiëtering)⁵³.

Rechtspersonen

Een rechtspersoon wordt (ook in Nederland) gebruikt om daarin met gebruikmaking van beperking van aansprakelijkheid bepaalde activiteiten onder te brengen. Weliswaar is de rechtspersoon, behoudens andersluidende afspraak⁵⁴, onbeperkt aansprakelijk voor haar verplichtingen op grond van het in art. 276 Boek 3 Burgerlijk Wetboek opgenomen beginsel dat een debiteur met al zijn activa aansprakelijk is voor zijn schulden, doch voor de aandeelhouder die verschillende activiteiten in separate rechtspersonen onderbrengt, wordt de aansprakelijkheid voor schulden beperkt tot - in beginsel - het op de aandelen te storten bedrag⁵⁵.

Overigens merk ik op dat een crediteur (behoudens bijzondere omstandigheden) uitsluitend (in economische zin) een vordering heeft voor zover de rechtspersoon voldoende activa heeft om haar schulden conform de in het faillissement geldende regels van voorrang van crediteuren te betalen. Indien de rechtspersoon failliet gaat, en er vindt (omdat er geen akkoord tot stand komt in het faillissement) ontbinding van de rechtspersoon plaats, wordt het actief over de crediteuren verdeeld. Daarna is rechtspersoon overleden en afgewikkeld en daarmee is de kous af⁵⁶.

Interessant daarbij is dat het hier dus gaat om commerciële schuld, althans schuld aangegaan door – veelal – een onderneming die commerciële activiteiten ontplooit. Graeber spreekt in zijn voorstel alleen over internationale en consumentenschuld en lijkt dus minder ver te gaan. Zo radicaal is hij dus ook weer niet. Wij aanvaarden in Nederland allang dat sommige commerciële schuld op deze wijze verdwijnt (zij het dat van kwijtschelding in juridische zin geen sprake is).

Een slimme crediteur doet er – indien de economische levensvatbaarheid van de activiteiten van de onderneming nog niet ter discussie staat – overigens verstandig aan om een gedeelte van zijn schuld om te zetten in aandelen (debt for equity swap) of (al dan niet tijdelijk) af te schrijven. In economische zin is de crediteur zijn vordering toch al (deels) kwijt⁵⁷.

Natuurlijke personen

⁵³ Verhaal Verloren voorspoed, Stefan Louwers (historicus), te vinden op: <http://www.oneindignoordholland.nl/nl-NL/verhaal/1263/verloren-voorspoed>, zie ook Jaap van Duijn: De Schuldenberg, p. 37

⁵⁴ Dergelijke afspraken worden wel gemaakt in financieringsarrangementen en worden wel aangeduid als limited recourse financieringen, waarmee dan bedoeld wordt dat de schuld uitsluitend verhaald kan worden op bepaalde activa, zie ook hierna onder het kopje natuurlijke personen voor wat betreft de limited recourse financieringen van onroerend goed in de Verenigde Staten.

⁵⁵ Interessant is dat juist terwijl we aan de ene kant veelal menen dat er teveel schuld in het systeem zit, we aan de andere kant de minimumkapitaaleis van de B.V. bij invoering van de wet vereenvoudiging en flexibilisering van het b.v. recht hebben later vervallen. Op zich verbaast dat niet omdat deze minimumkapitaaleis niets te maken had met de maximale financierbaarheid.

⁵⁶ Zie in het bijzonder art. 19 lid 1 onder c Boek 2 BW, en behoudens nagekomen activa.

⁵⁷ Zie meer uitgebreid hierover mijn artikel “De insolvente vennootschap, gedwongen medewerking aan een debt for equity swap; een (on)mogelijkheid?” in de Insolad bundel 2010, De Insolvente Vennootschap alsmede mijn artikel “Een tussenstand van de (voorgenomen) herstructureringsmaatregelen voor banken en eventuele lessen te leren voor (financiële herstructureringen van) ondernemingen in het algemeen” in de bundel Overeenkomsten en insolventie, Serie Onderneming en Recht, deel 72.

Het Bijbelse Jubileum bestaat sinds 1 januari 1998 weer in Nederland voor natuurlijke personen in de vorm van de wettelijke schuldsaneringsregeling natuurlijke personen ("WSNP")⁵⁸. In navolging van andere landen in Europa en de Verenigde Staten van Amerika besloot men ook Nederland tot de invoering van de schone lei⁵⁹.

De schone lei is niet beperkt – zoals Graeber voorstelt – tot niet commerciële schulden, doch geldt daarnaast ook voor commerciële schulden van de natuurlijke persoon⁶⁰. Een – zeker in deze huidige tijd van grote hypotheekschulden – belangrijke uitzondering op de schone lei is de schuld van de natuurlijke persoon indien en voor zover deze gedekt is door de waarde van het registergoed dat tot zekerheid voor de schuld is ondergezet⁶¹. Ik heb bij Graeber geen argumenten gevonden om daar iets aan te veranderen (hij is niet zo specifiek) en kan ze ook niet zelf ook niet verzinnen.

Bij consumenten is het leerstuk van overfinanciering en overkreditering inmiddels volop in ontwikkeling in het kader van de toezichtswetgeving⁶². Recentelijk heeft Lieveerse in een noot het volgende voor kredietverstrekkers rustgevend standpunt verkondigd:

"Iets anders is of schending van verplichtingen uit hoofde van verantwoorde kredietverstrekking, indien aan de orde, kan leiden tot schadeplechtigheid van de Bank. Ik zie dat in beginsel niet voor me. Stel dat er sprake zou zijn van overkreditering. De al aangehaalde rechtspraak over de bijzondere zorgplicht en het ontbreken daarvan bij eenvoudige producten zoals krediet leidt naar mijn idee tot de vaststelling dat de eigen verantwoordelijkheid van de kredietnemer hier prevaleert en de kredietnemer niet kan worden "bevrijd" van de kredietverplichtingen die hij is aangegaan door erop te wijzen dat de bank hem daarvoor had moeten behoeden."⁶³

Eerlijk gezegd ben ik daar (nu in mijn hoedanigheid van bankjurist) niet helemaal gerust op. De in de Wft opgenomen toezichtrechtelijke norm houdt in dat een aanbieder van krediet in het belang van de consument informatie inwint over diens financiële positie en dat de aanbieder van krediet beoordeelt of het aangaan van de overeenkomst onderscheidenlijk een belangrijke verhoging verantwoord is. De norm lijkt eenvoudig om door de civiele rechter gebruikt te worden om te constateren dat de aanbieder van het krediet de norm heeft overtreden en dat daarom de overkreditering voor rekening en risico van de aanbieder van het krediet moet blijven, in welk geval de schuld de geldnemer niet meer aangaat. Ook hier zal de tijd het ons moeten leren.

Suggesties voor andere boeken

Indien u – net als ik – gefascineerd bent door de huidige schuldenberg en wilt weten wat de schuldenberg betekent en hoe men deze moet zien in de geschiedenis, kan ik u ook een aantal andere boeken aanraden. Mijn persoonlijke favoriet is: "De Schuldenberg: Hoe de wereldwijde schuldenlast ons allemaal gaat raken" van Jaap van Duijn. Dit is een zeer toegankelijk boek over de

⁵⁸ Vergelijk Zie G.H. Lankhorst in *Schuldhelp, Schuldsanering en de Notaris* in de bundel *Insolventierecht in de notariële praktijk* (2011), p. 19

⁵⁹ Schone lei wordt wel verondersteld is afgeleid van de het doorkrassen van de op kleitabletten geschreven schuld dan wel het vernietigen van de kleitablet zelf waarop de schuld was omschreven. Zie voor de geschiedenis van de schone lei in Europa: Jason J. Kilborn, *Expert Recommendations and the Evolution of European Best Practices for the Treatment of Overindebtedness, 1984-2010* te vinden via <http://ssrn.com/abstract=1663108>. Zie Polak-Wessels IX (2009) voor verdere uitleg over de achtergrond van de WSNP. Zie ook: Van Schuldsanering tot Schone Lei, H.H. Dethmers (2005)

⁶⁰ Zie Memorie van Toelichting, TK 22969, nr. 3, par 30 tot en met 34 voor een uitleg.

⁶¹ Zie G.H. Lankhorst in *Schuldhelp, Schuldsanering en de Notaris* in de bundel *Insolventierecht in de notariële praktijk* (2011), p. 70 e.v. onder "Hypotheek en Schone Lei".

⁶² Denk aan Dexia en DSB maar zie vooral ook specifiek toezichtswetgeving zoals behandeld door H.T. van de Erve, *Zorgplicht en de verplichting tot voorkoming van overkreditering* en R. Stijnen, *de zorgplicht van artikel 4:23 Wft: geschikte financiële dienstverlening door financiële ondernemingen*, beide opgenomen in de bundel: *Zorgplicht en financieel toezicht* (2011)

⁶³ JOR 2012/267

stand van onze schuld, te weten de totale schuld van de staten, burgers en ondernemingen gezamenlijk. Bovendien heeft zijn boek een mooie appendix waarin in simpele en begrijpelijke taal wordt uitgelegd wat schuld voor ondernemingen betekent.

Een andere aanrader is het boek “the Ascent of Money, A Financial History of the World⁶⁴” van Niall Ferguson. Ferguson plaatst geld in historisch perspectief en is dus vooral voor degenen die daarin geïnteresseerd zijn de moeite van het lezen waard⁶⁵. Persoonlijk geef ik naast het boek van Van Duijn boven Graeber en Ferguson de voorkeur aan het boek “Paper Promises” van Philip Coggan. Coggan is een voormalig journalist van de Financial Times, thans Buttonwoord Columnist bij The Economist. Hij plaatst in zijn boek de crisis van 2007-2008 in de ontwikkeling van geld. Geld was volgens hem oorspronkelijk echt iets van waarde (goud, zilver). Pas later ontstaat het papiergeld dat eigenlijk niets meer is dan een vordering op degene die het geld uitgeeft. Geld heeft volgens Coggan twee functies: ruilmiddel en opslagmiddel van waarde. Geld is altijd discussie tussen debiteuren en crediteuren (waarbij, dat leert de geschiedenis volgens hem, de crediteuren vaak aan het langste eind trekken). Crediteuren willen dat geld waarde behoudt en willen dat er niet teveel van is. Debiteuren willen alsmaar meer geld zodat zij hun schulden meer eenvoudig kunnen betalen. Het boek bevat veel economische geschiedenis, uitgewerkt in groot detail. Zo beschrijft hij het verhaal van John Law die volgens hem de uitvinder is van het Westerse papiergeld⁶⁶ (en wel in Frankrijk in de 17e eeuw; China kende rond 800 al papiergeld⁶⁷). Papiergeld (en overigens ook de meer recente Bitcoin) is eigenlijk alleen maar iets waard zolang de mensen die het gebruiken erin geloven. Schuld heeft ook volgens Coggan een morele betekenis: Schuld moet betaald worden. Maar, nu is het – mede gelet op de krimpende bevolking in de ontwikkelde landen – nog maar de vraag of economieën blijven groeien. Bij krimpende economie is het aflossen van de schuld extra moeilijk. Coggan verwacht dat China (als crediteurenland) de nieuwe regels van het geld zal bepalen. Hij verwacht uiteindelijk een monetaire deal tussen USA en China⁶⁸. Het is een – in tegenstelling tot het boek van Graeber - zeer toegankelijk boek⁶⁹.

Tot slot: laat u dus door mijn kritische noten in deze recensie niet ontmoedigen het boek van Graeber te lezen. Zoals de Engelse zeggen: “the proof of the pudding is in the eating”⁷⁰.

⁶⁴ Zijn afterword in de Pinguin editie heeft als titel: “The Descent of Money”, wat mij betreft zeer toepasselijk; het boek is ook beschikbaar als BBC serie die – na enig speuren en waarschijnlijk in een illegale versie – ook op Youtube te vinden is.

⁶⁵ Graeber heeft overigens geen goed woord over voor de bevindingen van Fergusson, zie pagina 446 e.v.

⁶⁶ Zie pagina 19 e.v

⁶⁷ Zie pagina 33

⁶⁸ Zie pagina 267: “Something will turn up but it may take 10 or 15 years and it will not necessarily be to the west’s liking. A new order will emerge. And, like so many of the goods sold in western supermarkets, it will be made in China.”

⁶⁹ Of, zoals de recensie van de Financial Times van 2 december 2011 het beschrijft:

“The writing is clear and concise. It is aimed at lay people, not professionals. The extremely technical concepts that necessarily arise in discussing the credit crisis are carefully explained from first principles. The alphabet soup of acronyms, from SIVs to CDO Squareds, is blissfully lacking.”

⁷⁰ Schrijver houdt zich beschikbaar voor kritiek. In dat geval, graag een schriftelijke reactie naar jtjol@legalhoudini.nl. Om met een aan Einstein toegeschreven quote te eindigen: “the moment you stop learning, you start dying”.